

РЕЦЕНЗИЯ

от доктор Райна Димитрова Гаврилова, професор в катедра История и теория на културата, Философски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен 'доктор' в област на висше образование: 3. Социални, стопански и правни науки, професионално направление: 3.1. Социология, антропология и науки за културата докторска програма: Социална антропология

Автор: Светослава Валентинова Манчева

Тема: „Светът на детството при ромите: обучение в култура”

Научен ръководител: доц. д-р Добринка Драгиева Парушева, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

1. Общо описание на представените материали

Със заповед № Р33-568 от 07.02.2018 г. на Ректора на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ съм определена за член на научното жури за осигуряване на процедура за защита на дисертационен труд на тема „Светът на детството при ромите: обучение в култура” за придобиване на образователната и научна степен 'доктор' в област на висше образование: 3. Социални, стопански и правни науки, професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, докторска програма Социална антропология.

Автор на дисертационния труд е **Светослава Валентинова Манчева** – докторантка в редовна форма на обучение към катедра „Етнология“ с научен ръководител доц. д-р Добринка Драгиева Парушева от Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

Представеният от Светослава Манчева комплект материали на хартиен носител е в съответствие с Чл.36 (1) от Правилника за развитие на академичния състав на ПУ, включва следните документи:

- молба до Ректора на ПУ за разкриване на процедурата за защита на дисертационен труд;
- автобиография в европейски формат;
- нотариално заверено копие от диплома за висше образование (ОКС 'магистър')
- заповеди за записване в докторантура, прекъсване на обучението (поради майчинство) и за продължаване на обучението;
- заповед за провеждане на изпит от индивидуалния план и съответен протокол за издържан изпит по специалността с успех

- протоколи от катедрени съвети, свързани с докладване на готовност за откриване на процедурата и с предварително обсъждане на дисертационния труд;
- дисертационен труд;
- автореферат;
- списък на научните публикации по темата на дисертацията;
- копия на научните публикации;
- списък на забелязани цитирания;
- декларация за оригиналност и достоверност на приложените документи;
- справка за спазване на специфичните изисквания на съответния факултет;

Предложеният за рецензиране дисертационен труд е с обем 293 стандартни страници, включително Библиография и Приложения (40 страници). Структуриран е в 4 глави, Увод и Заключение.

2. Актуалност на тематиката и целесъобразност на поставените цели и задачи

Актуалността на темата на рецензираната дисертация е очевидна и за специалисти, и за широката общественост: слабият успех на всевъзможните инициативи за преодоляване на изолираността на ромските общности, на сегрегацията, на множеството примери на нетолерантност свидетелства за недостатъчно разбиране, заместено от възпроизвеждане на стереотипи, тиражирани от медиите. Проблемите със социализацията на децата, с ранното отпадане от училище, с лошите стандарти на живот в кварталите и селата първо трябва добре да се осветят, за да могат да станат обекти на смислени политики. Както стана очевидно и в геополитически контекст, често антрополозите са много по-ценни за оценка на рисковете и възможностите отколкото професионалните стратегии. В този контекст, насочването към „света“ на ромските деца е както предизвикателна изследователска задача, така и навременна стъпка към произвеждане на разбиране. Докторантката е избрала един удачен прозорец към този свят – „обучението в култура“, което позволява да се дисциплинира разнородния материал и да се обхванат в логическа цялост елементи като житейска стратегия, пространство, практики, визуализация.

3. Познаване на проблема

Светослава е добре подготвена за написването на дисертационния си труд: четенето на текста показва познаване на класически автори и текстове по всички разглеждани подтеми и в цялата работа се вижда как непрекъснато сравнява собствените си наблюдения с прочетеното и констатираното от изследователи като се започне от Мери Дъглас, Пиер Бурдийо и Мишел дьо Серто и се стигне до познавачи на детския свят като Дейвид Ленси и Пиа Кристенсен. Същото се отнася и за българската изследователска литература върху ромските общности, чиито наблюдения тя използва, но и когато е необходимо аргументирано оспорва. Не по-

малък принос за успеха на начинанието е демонстрирания теренен опит –поне 7 години, съдейки по публикациите), от които две в изследваните терени.

4. Методика на изследването

Разполагането на изследването и на текста в антропологическата парадигма е по мое мнение най-подходящата стратегия за събиране на материал, изясняване на картината и формулиране на по-мощни наблюдения. Антропологията предполага вътрешен поглед, който търси гледната точка на изследваните общности и при това се насочва към индивидуалния човешки опит, като формулира важни наблюдения без да прибегва към едри обобщения. Методиката на изследването е обстойно изяснена в отделна глава и предлага три допълващи се подхода: теренно наблюдение, което е продължително и в много случаи включено; интервюта (полу- и неструктурирани), анализ на наблюдаваното и визуална антропология. Обективът на изследването е фокусиран върху по-големите деца, докато наблюдението върху по-малките до 8-10 години по нейните думи „се случваше по-рядко и то чрез/през възрастните“. Изборът е определен и от самата особеност на възрастните – тийнейджърите са група в промяна, позволяваща да се проследи „преминаването на символни и физически граници“, когато „влиянето на процеса на *обучение в култура* в такива моменти е особено видимо“. Избраният метод се базира на определени случаи – не само защото това е осъществимото, но и защото дава на конкретно лице на описаното, което да разгради представата за ромите като еднакви. Двата случая са „ромска махала“ в село Белозем, област Пловдив и една крайна махала-микрорайон на квартал „Столипиново“, град Пловдив. В тези два терена, има и два централни образа: на Айлин и Мима, като около тях, техните семейства, техните мрежи, делници и празници се разгръщат различни сюжети. Едновременно с това тя многократно се позовава на наблюденията си в други места и на други случаи, което позволява да се излезе от единичното и да се предложат по-обща наблюдения.

Докторантката заявява от самото начало своето предпочитание към пространствената гледна точка като организиращ принцип, което позволява добро структуриране, навързване на отделните елементи и максимално оползотворяване на приложените карти и визуални материали.

Две допълнителни особености оформят впечатлението за промислена методика. Първата е свързана със саморефлексията: като се започне от изричното описване на наблюдението „двама на терен“, където тя изрично упоменава всяко наблюдение, което е извършено съвместно с колега и се стигне до следенето на собственото ѝ място в ситуацията, което се среща в целия текст. Светослава притежава задължителното за добър антрополог умение и самоконтрол да следи собственото си „влизване“ и „излизане“ от ситуацията, ролята си на наблюдател и на участник, приемането и дистанцирането от хората, които наблюдава, което се превръща в имплицитна част от цялостната картина на света ако не на децата конкретно, то на общностите със сигурност. Втората особеност, е съзнанието за етиката при изследване на деца – вниманието към приближаването към тях, което тя изяснява в началото, но припомня в условията на визуално документиране.

5. Характеристика и оценка на дисертационния труд

Основният изследователски въпрос, който си поставя докторантката е как се случва обучението в култура, а отговорът му би набавил разбиране „на взаимодействията между средата на израстване, децата и възрастните, които до голяма степен определят живота в и извън групата. Подобни проучвания ще предоставят различни от тези на макрообществото гледни точки за ромските групи“ (с.6). Втора, Трета и Четвърта глави разглеждат последователно местата, актьорите и практиките, които изграждат света на децата.

Първата глава на дисертационния труд всъщност е посветена именно на методологията. Светослава си дава сметка, че ясно очертаваният подход и направените избори, документацията на емпиричния материал и анализът, разположен в добро познаване на литературата, са в основата на доверието на читателя и, респективно, на легитимността на текста. Поради това, тя последователно въвежда и коментира операционните понятия (детство и дете, семейство и общност, обучение в култура, стратегия, тактика и практика), а след това и методологическия инструментариум (терен, методи, етика). Едновременно с това, покрай представянето на случаите тя предлага и интересни свои наблюдения, например за скъсяването дистанцията между ромите и нероми въз основа на обща религия или за ролята на използвания език като средство за легитимация

Втората глава, „Пространства на детството“, изследва „къде и в какви условия се случва процесът на *обучение в култура*“, чрез проследяване на местата и тяхното обживяване. Докторантката извежда тяхната важност от връзката им със семейните стратегии, поради което първата част на главата е посветена именно на тях. В цитирани разговори се очертава мисленето за място, „добро за живеене“ и респективно допускането/недопускането, желането/избягването на преминаване на граници, отдалечаването, преместването. Изложението естествено преминава към основните пространства – представяни, според авторката, от гледната точка на техните обитатели: най-вече дома и публично-частните места. Обитаването и преминаването от едно място в друго е проследено внимателно и разпластено по възраст и пол. Прави се извод за съществуването на „гъвкава граница между частно и публично“, което обяснява оксиморона „частно-публично място“. Интересни са наблюденията за съществуването на лица в общността, които имат доверието да са част от общностни контрол върху децата. Изобщо, думата „контрол“ се появява няколко пъти и макар да не е изведена като наблюдение, очевидно, дефинира използването на пространството.

Третата глава се насочва към факторите или агентите или практиките на обучението в култура и най-вече към три от тях: училището, играта и работата. Светослава не се спира на дидактичните аспекти на училището, а по-скоро на връзката му със семейните стратегии, както и с включването/изключването в процеса. Основният й извод е, че и при трите фактора тя намира „съответствия най-вече с процеса на обучение в определено умение и знание, което отговаря по-скоро на условията на живеене в семейството и групата, отколкото на очакваните представи за детство“ – на макрообщността! (б.м.Р.Г.) (с. 118).

Тук е подробно огледана една от най-важните особености на социализацията или обучението в култура – половата специфичност: „Като един от основните моменти на разграничение при децата се явява социалният пол и практиките, свързани с изпълнение на преход и джендър ролите на детето, в семейството, в общността, в/извън дома и махалата (пак там). Внимателна, но унищожителна е констатацията, че „Образователната институция и опитите за „нормализация“ от страна на държавата се явяват по-скоро опозиция на *обучението в култура* в семейството и общността“ (с.120), докато „заплатената дейност е положително толерирана и носи престиж на индивида, който я усвои и умее да я упражнява“ (с. 140).

Четвърта глава „Пространство и преходи. Визуално представяне на света на детството“ оглежда темите, повдигнати в дисертацията през обектива на образите. Визуалната антропология е сравнително нов, но ценен метод за антропологическо изследване, защото документира и представя цяло богатство от детайли, които е невъзможно да бъдат обхванати от словото. Нещо повече, тя дава възможност контекстът да се превърне във важна част от изследването на текста. Светослава посвещава две важни подточки на методологическите, техническите и етическите възможности и рискове на този тип изследване, които са приложени последователно в изследването на терен. От цялото многообразие от визуални документи тя е направила разумен избор и се е ограничила с една ситуация – публичните събития, в които участват нейните ключови събеседници – и именно те са разгледани в тази глава, като останалият материал е оставен за Приложенията. Намирам този анализ за особено ценен, щастливо допълнен от някои снимки, които наистина заместват 1000 думи (напр. снимката на с. 197)

Заклучението на работата изпълнява задачите на всяко добро заключение – обединява изводите на всяка част и ги коментира в посока по-общи твърдения. Някои от тях не са нови („в процеса на обучение в култура участват както децата, така и възрастните, родители и „значими други“), но са потвърдени и облечени в конкретно изследване не само на това „кой“, но и „как“ се случва изследваният процес. Други установяват неща, които интуитивно подозираме, но не знаем или не можем да артикулираме със сигурност: че единна матрица на детството няма, а изследваните случаи в своята съвкупност подсказват разминаване с нагласите и представите на макрообщностите. Най-ценни са констатациите върху конкретния материал – за важността на дома и махалата, но и за отхвърлянето на представите за хомогенност на махалите; наблюденията върху проявите на самостоятелно взимане на решения (agency), ролята и формите на контрола.

Библиографията съдържа 75 заглавия на български и 64 на други езици, както и интернет източници.

5. Приноси и значимост на разработката за науката и практиката

В българската изследователска традиция публикациите върху детството са силно ограничени. Дългогодишната липса на внимание към проблематиката извън кръговете на педагозите и психолозите обяснява късната поява на единични изследвания с историческа и антропологическа насоченост едва в последните 25

години. Втората координата на изследването на Светослава Манчева – ромските общности – има подобна краткотрайна история, случила се главно след промените през 1989 г. На този фон, дисертацията изследваща детството в ромските общности е на практика първата антропологическа монография в тази област. Дисертантката е изградила работата си върху сериозен фундамент от методологическа изясненост, добре дефинирани методи, приложени в продължително теренно изследване. Анализът на съществуващата литература, на наративните документи, на собствените ѝ наблюдения, на менталните карти и визуалните материали изграждат проследима и логична конструкция, която води до нейните изводи. Наблюденията и заключенията са обосновани и поради това имат както сериозна научна стойност, така и полезни практически приложения при разработване на стратегии за подобряване на стандартите на живот, преодоляване на изключването и реформи в образователната политика. Намирам за съществен принос наблюденията върху структурата на живота и използването на пространството; за конфигурирането на възрастовите общности и тяхната роля в обучението в култура; за джендърните различия, които се оказват основна разделителна линия. Чисто методологически, работата е пример за внимателно и етично изследване на ситуация, превърнала се в обществен проблем. Анализът на визуалния материал е добър пример за прилагането на нов изследователски метод.

6. Автореферат

Авторефератът е стегнато и коректно представяне на основните моменти на дисертационния труд.

7. Критични забележки и препоръки

Подобен амбициозен и иновативен текст естествено поражда допълнителни въпроси и бележки, свързани по-скоро с някои липси, отколкото несъгласие с приложените методи, качеството на емпиричния материал или изводите. Ще ги спомена малко хаотично, смесвайки съдържателни и формални въпроси, така както ги отбелязах при четенето на работата, а не по важност.

- Светослава в самото начало изяснява, че интересът ѝ е съсредоточен върху деца от 8 до 18 години, но изключването на ранната възраст за мене беше сериозна липса. Първичната социализация, колкото и да се модифицира от вторичната, все пак би следвало да се опише, поне по разкази, ако не по преки наблюдения. Но дори и в изследваната група, акцентът е върху тийнейджъри на 15-16 до 18-19 години. Ред действия – играта, участие в публични събития, танцуването са възрастово специфични и следва да бъдат уговорени по-прецизно. Детският рожден ден е интересно анализиран, но в него малките деца не фигурират изобщо. Нямам възражения срещу извода, че „границата дете-възрастен се размива“, но все пак всеки случай сам за себе си ли е?
- Бих очаквала по-ясно изложение коя възраст се смята за „детска“: от емичната гледна точка 18-годишните деца ли са?

- Представянето на терените е много добро, но една обща карта с обозначаване на топосите, които се споменават ще е доста полезна. Менталните карти са важни, но визуалното им представяне с нищо не помага, още повече че на тях отсъстват възможните траектории на придвижване.
- Светослава се въздържа съзнателно от типологиите, за да избегне прокрустови генерализации, но все пак очаквах да видя поне изброяване на онези всекидневни дейности/действия, които формират обживяването.
- Подточката, посветена на дома ми се стори най-бледа. Наблюденията са представени общо; документирани впечатления, емпиричен материал липсват. На практика ние трябва да приемем изказаните съждения на доверие (към авторката и към цитираните автори). Конкретни данни ми липсваха и при изследването на училището и на играта. За сметка на това изследването на работата като фактор е блестящо.
- Движението/обхождането е една от много интересните теми в работата. Излизането от чертите на махалата е добре коментирано, но се питам дали само финансовите ограничения са причина за самоограничаване. Неприемането от мнозинствата, страхът от отхвърляне, ниска самооценка на способностите „да се състезаваш на равен терен“ вероятно също играят роля. Още повече, че хората, за които се говори са 18-19 годишни.
- Светослава изследва внимателно влиянието на външната среда в процеса, но един аспект, който ми се вижда важен е споменат само веднъж и накратко (с. 113) – става въпрос за „погледа навън“ към квартал Тракия или село Белозем като фактор в обучението в култура.
- На много места в текста авторката употребява прилагателното „добър“ – с кавички (например „добро“ дете, „добър“ живот). Чий термин е това все пак – на авторката или на събеседниците?
- Извод № 1 в Автореферата е, че „детето е част от вече конструиран *свят на детството*, до голяма степен повлиян „отвън” – от т.нар. „масова култура“, която влияе върху неговото положение в и извън общността“. Но най-мощният инструмент на масовата култура – телевизията – изобщо не е обект на интерес.
- И накрая, бележка към евентуална публикация: на няколко места имах усещането за *déjà lu*, ако перифразирам известния израз. Темата за семейните стратегии, включващи отделяне/неотделяне; дискусиата за джендърните аспекти оставят известно впечатление за повторение. При подготовка за публикация, която горещо препоръчвам, е добре да се огледа и изчисти или напомни в препратки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд на Светослава Валентинова Манчева *съдържа научни и научно-приложни резултати, които представляват оригинален принос в науката и отговарят на всички* изисквания на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ), Правилника за прилагане на ЗРАСРБ и съответния Правилник на ПУ „Паисий Хилендарски“.

Дисертационният труд показва, че докторантката притежава задълбочени теоретични знания и професионални умения в областта на социалната антропологията като демонстрира качества и умения за самостоятелно провеждане на научно изследване.

Поради гореизложеното, убедено давам своята *положителна оценка* за проведеното изследване, представено от рецензираните по-горе дисертационен труд, автореферат, постигнати резултати и приноси, и *предлагам на почитаемото научно жури да присъди образователната и научна степен „доктор“*

24.04.2018.... г.

Рецензент: проф. д-р Райна Гаврилова